

Темирова Сайкал Мамадовна, Авазов Эрнис Абдыманапович
ОМОР СООРОНОВ - ФОЛЬКЛОРДУК ЖАНА ЖАЗМА ТАРЫХЫЙ
БУЛАКТАРДЫН ТАРЖЫМАЛЫН АЧКАН ААЛЫМ
Темирова Сайкал Мамадовна, Авазов Эрнис Абдыманапович
ОМОР СООРОНОВ – УЧЕНЫЙ, ОТКРЫВШИЙ ИСТОРИЮ ФОЛЬКЛОРНЫХ И
ПИСЬМЕННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ
OMOR SOORONOV –SCIENTIST WHO DISCOVERED THE HISTORY OF
FOLKLORE AND WRITTEN HISTORICAL SOURCES

УДК. 947, 083 (043.3).

Аннотация. Кыргызстандын тарыхын үйрөнүүдө фольклордук жана жазма булактардын мааниси зор. Бул багытта изилдөөчүлөр тарабынан белгилүү тарыхый окуялар жана инсандар боюнча азырга чейин даректүү тарыхый булактар колго алынып келүүдө. Макалада О.Соороновдун Кыргызстандын тарыхынын булактаанусуна кошкон салымын чагылдырууга аракеттер жасалды. Автордун XIX кылымдын акыркы чейрегиндеги Фергана өрөөнүндөгү тарыхый окуялар жана ага катышкан инсандар тууралуу булактарды колго алуудагы ролу талдоого алынды. 1898-жылдагы Анжыян көтөрүлүшү менен тагдырлары байланышкан Т.Сатылганов, Зиябидин Максым, Умарбек датка сыяктуу инсандардын тарыхый бейнелерин ачып берүүдө О.Соороновдун изилдөөлөрүнүн ордуна баа берилди. Молло Нияздын «Санат дигарастар» XIX кылымда Фергана өрөөнүндө болуп өткөн тарыхый окуялардан учкай да болсо кабар берген тарыхый булак катары көрсөтүлдү. Акындын маданий коомчулукка маалым кылууда автордун салымы зор экендиги белгиленди. Жыйынтыгында О.Соороновдун изилдөөлөрүнүн булактаануучулук мааниси ачып берилди.

Негизги сөздөр: О.Сооронов, фольклор, жазма булактар, таржымал, изилдөө, аалым.

Аннотация Большое значение в изучении истории Кыргызстана имеют фольклорные и письменные источники. В этом направлении исследователями до сих пор продолжается изучение документальных исторических источников об известных исторических событиях и личностях. В статье предпринята попытка отразить вклад О. Сооронова в развитие источниковедению истории Кыргызстана. Проанализированы исследования автора по историческим источникам о событиях, произошедших в Ферганской долине в последней четверти XIX века, и людях, принимавших в них участие. Даны оценки исследованиям О. Сооронова в раскрытии исторических образов таких личностей, как Т. Сатылганова Зиябидин Максима, Умарбек датхи, судьбы которых были связаны с Андижанским восстанием 1898 года. «Санат Диграстар» Молло Нияза был представлен как исторический источник, дающий некоторое представление об исторических событиях, происходивших в Ферганской долине в XIX веке. Отмечено роль автора в ознакомлении общественности наследием кыргызского поэта. В результате показано источниковедческое значение исследований О.Сооронова

Ключевые слова: О. Сооронов, фольклор, письменные источники, история, исследования, ученый.

Abstract. Folklore and written sources are of great importance in the study of the history of Kyrgyzstan. In this direction, researchers are still continuing to study documentary historical sources about famous historical events and personalities. The article attempts to reflect O. Sooronov's contribution to the development of the source history of Kyrgyzstan. The author's research on historical sources about the events that took place in the Fergana Valley in the last quarter of the 19th century and the people who took part in them is analyzed. An assessment is made of O. Sooronov's research in revealing the historical images of such personalities as T. Satylganova Ziyabidin Maksym, Umarbek Dathi, whose fates were connected with the Andijan uprising of 1898. "Sanat Digrastar" by Mollo Niyaz was presented as a historical source, giving some insight into the historical events that took place in the Fergana Valley in the 19th century.

The role of the author in familiarizing the public with the heritage of the Kyrgyz poet is noted. As a result, the source study significance of O. Sooronov's research is shown.

Key words: O. Sooronov, folklore, written sources, history, research, scientist.

Эгемендүүлүктүн отуз жылы аралыгында Фергана тургундарынын орток хандыгы болуп саналган Кокон хандыгы менен тагдырлары байланышкан инсандар боюнча илимий конференциялар уюштурулуп, бир топ эмгектер жаралды. Ушул багытта улам жаңы булактарды таап, инсантаануу багытында изилдөөлөрдү жүргүзүп келе жаткан изилдөөчүлөрдүн бири болуп акын, адабиятчы жана сынчы, Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, III даражадагы "Манас" орденинин ээси. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Ардактуу профессору Омор Сооронов эсептелет. Белгилүү аалым О.Соороновдун изилдөөлөрүнүн кыргыз элинин азаттык күрөштөрүнүн тарыхын изилдөөдө булактаануучулук жана инсантаануучулук ролу зор. Аалымдын Мамыр Мерген уулу, Токтогул Сатылганов, Зиябидин Максым сыяктуу инсандардын өмүр-таржымалдары жөнүндөгү изилдөөлөрү кыргыз тарыхынын инсантаануу багытынын өсүшүнө салым кошту. Кыргызстандын тарыхынын жаңы доордогу булактарын изилдөө, аны илимий айланпага кийрүү актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Андыктан макалада аталган автордун бул багыттагы ишмердүүлүгүнө токтолууну туура көрдүк. Изилдөөнүн жылнаамаалык мезгили XIX кылымдын акыркы чейрегин кучагына алат.

Автордун тарыхый багыттагы изилдөөлөрүнүн арасында ушул өңүттө эң ириде 1873-1874-жылдары Кокон ханы Кудаярдын эзүүсүнө каршы көтөрүлүштүн Эки-Суу арасы жана Көк-Арт аймагындагы жетекчилеринин бири айтылуу Мамыр Мерген уулуна багышталган тарыхый фольклор булакнаамалык сереп салууга арзыйт. Алсак аталган автордун бул багытта *“Хан кунуна татыган баатыр”*, *“Кол жазмалар жөнүндө сөз”*, *“Мамыр баатыр”* аттуу эмгектери бар. “Орус бийликтери тарабынан абакка алынган Мамыр 1877-жылы энесинин суранычы менен тымызын көзөмөлдөнүп туруу шарты менен өз жерине кайтып келген. 1878-жылы хан насилине кирбеген к өтөрүлүшчүлөрдүн тобу пайда болуп, алар өздөрүн «Жетимхандар» деп аташкан. Ушул окуя Мамыр Мерген уулунун тагдырына чекит койгон окуя б олгондугун булактардан көрүүгө болот. Жетим хандын көтөрүлүшүнөн улам, анын тагдыры кейиштүү аяктагандыгын 1879-жылдын 18-январында Маргалан шаарында чыгарылган Анжияндык кыргыз Мамыр Миргиниевди (Мамыр Мергеновдун орус тилдүү булактардагы аталышы- А.Э.) асуу менен өлүм жазасына тартуу жөнүндө Аскер сотунун Фергана областынын кошундары боюнча №31 буйруктан көрө алабыз” [1, 6].

Омор Соороновдун 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө байланышы бар Токтогул Сатылганов [2], Зиябидин Максым[3] сыяктуу инсандардын өмүр-таржымалдары жөнүндөгү изилдөөлөрү кыргыз тарыхынын инсан таануу багытынын өсүшүнө салым кошту десек жаңылышпайбыз. О. Сооронов- тарыхый бейнелерди тактап илимий коомчулукка гана эмес калк арасына аны жайылткандыгы менен айырмаланып турат. Бул багытта ал тарабынан XIX кылымда жашап өткөн жазгыч акын Молло Нияздын «Санат Дигарастар» [4] аттуу чыгармасы жарык көргөн. Бул тууралуу тарыхчы Э.Авазов: “XIX кылымда жашап өткөн жазгыч акын Молло Нияздын «Санат Дигарастар» аттуу чыгармасы улуттук жазма адабиятыбыздын көч башы катарында гана саналбастан өз доорундагы тарыхый окуяларды баян эткен, таанымал инсандардын таржымалдарынан кабар берген тарыхый булак да болуп саналат. Акындын инсандык жүзүн, санаттарын коомчулукка маалым кылууда белгилүү изилдөөчү О.Соороновдун салымы зор экендиги белгилүү. Ошондон улам аталган чыгарма улуттук жазма адабиятыбыздын көч башы катары өз ордун тапты десек жаңылышпайбыз” [5], - деп таасын белгилеген. О.Соороновдун даректүү маалыматтарын пайдалануу менен Э.Авазовдун “Зиябидин Максым”, “Өмүрбек датка жана 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү”, “Бейдарек инсандар бейнеси же көтөрүлүштүн көмүскөдөгү жетекчилери кимдер? “ деген аталыштагы макалалары жарык көргөн.

Чыгарманы тарыхый талдоого алган изилдөөчүлөр анда бир топ тарыхый маалыматтар катылып жаткандыгынан кабардар болот. Санаттарда Анжиян

көтөрүлүшүнүн уюштуруучулары болуп саналышкан Зиябидин Максым, Өмүрбек датка ж.б. инсандар тууралуу маалыматтар берилген. “1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүн уюштуруучулары катары Өмүрбек датка менен белгилүү акын Токтогул Сатылганов да өзүнүн бир топ жердештери менен айыпталып Сибир аймагына сүргүнгө айдалгандыгы белгилүү. Алгач өлүм жазасына тартылган айыпкерлер тагдырдын буйругу менен сүргүнгө чогуу айдалышкандыктары тууралуу маалыматтарды тарыхый документалдык булактар менен катар белгилүү акын Токтогулдун ырларынан да кездештирүүгө болот. Жогоруда Молдо Нияздын санаттарында эскерилген жашы бир топко барып калган Өмүрбек датка бир өмүрлүк мөөнөттөгү сүргүнгө айдалган” [1.5-9].

Анжиян көтөрүлүшүнүн “жаны” деп аталган Зиябидин Максымдын кол жазмасы тарыхчы А.Мокеев тарабынан 1992-жылы Стамбул университетинин китепканасынан табылып, алынып келинген. Аталган кол жазма О.Соороновдун катышуусу менен которулуп эмгек болуп чыккан. МоллоНияздын «Санат-Дига-расттар», Зиябидин Максымдын “Фаргана хандарынын тарыхы” эмгегин арап арибиндеги эски чагатай тилинен кыргыз тилине которууда Молдо Сабыр Досбол уулунун эмгегинин чоң экендигин белгилөөгө болот. Молдо Сабыр Досбол уулу кол жазмаларды фарсы, арап, түрк, чагатай Молло Нияздын санаттарынын тарыхый таржымалын чечмелөө менен акын өз заманындагы тарыхый окуяларды, элдин абалын санатка салып жазгандыгына, өз заманынын таасирдүү инсандарынын тагдырларынан кабардар болгондугуна ынанууга болот. Андыктан Молло Нияздын санаты жазма адабияттын башаты гана болбостон XIX кылымда Фергана өрөөнүндө болуп өткөн тарыхый окуялардан учкай да болсо кабар берген тарыхый булак болуп саналат. Санаттардагы маалыматтарды Алымкул аталыктын тагдырына байланышкан изилдөөлөргө колдонууга болот.

Омор Сооронов тарабынан Анжиян көтөрүлүшү тууралуу Токтогул Сатылгановдун өз оозунан Николай Ладушев аттуу агроном 1928-жылы жазып алган, мурда белгисиз колго алынуусу акын жана көтөрүлүш жөнүндө жаңы фактыларды ачыктады. Кол жазманын негизинде автор Токтогулдун Анжиян көтөрүлүшүнө чейин эле бул окуядан кабары бар экендигин белгилеген. Аалым белгилегендей акындын өз оозунан айтылган бул маалымат тек жерден айтылбаган. Бул жерде тоолук кыргыздардын арасына Дукчи эшендин өз адамдарын жиберип, элди көтөрүлүшкө үндөө боюнча тымызын аракеттердин жүргүзүлгөндүгүн көрүүгө болот. Кол жазманын негизинде автор Токтогулдун Анжиян көтөрүлүшүнө чейин эле бул окуядан кабары бар экендигин байкоо мүмкүн. Албетте бул жагдай менен эле Токтогул Анжиян көтөрүлүшүнүн түздөн түз катышуучусу болгон деп бүтүм чыгаруу туура болбой калат. Ошол эле учурда «Бактыяр Рыскулбеков тарабынан каршылаштарынан өч алуу максатында даярдалган жалган жалаа менен эле Токтогул Сатылгановду 1898-жылдагы боштондук күрөштүн каарманы катары алып чыгуу илимде бир жактуу болуп калат» [6, 25], - деген К.Молдокасымовдун оюнда да негиз бар. Соңку убактарда да К. Молдокасымовдун Т.Сатылгановдун абактагы кечирген турмушун баяндаган архивдик материалдардын негизинде жазылган макалалары жарыяланып келүүдө. Токтогулдун 150 жылдык мааракесин өткөрүү иш чараларынын алкагында К.Молдокасымовдун жетекчилигинде Орусиянын Сибирь аймагына архивдик маалыматтарды жыйноо боюнча илимий сапар уюштурулуп жаңы табылгалар - Токтогулдун абак мөөнөтүн өтөгөн жылдары, анын жүргөн жерлери боюнча даректүү маалыматтар алынып келинген. Анын негизинде автордун даректүү макаласы атайын жыйнакта жарыяланган.

Жыйынтыктап айтканда Омор Сооронов илимий журтчулукка эмес калктын кенири катмарына таанымал болгон сыймыктуу аалым, фольклордун баба дыйканы. О.Сооронов-инсан таанууну илгерилеткен изилдөөчүлөрдүн бири болуп саналат. Анын эмгектеринин булактануучулук мүнөзгө ээ экендигин төмөнкүдөй таризде кароого болот:

- О. Соороновдун изилдөөлөрүнүн кыргыз элинин азаттык күрөштөрүнүн тарыхын изилдөөдө булактаануучулук жана инсан таануучулук ролу зор;
- Аалымдын Мамыр Мерген уулу, Токтогул Сатылганов, Зиябидин Максым сыяктуу

инсандардын өмүр-таржымалдары жөнүндөгү изилдөөлөрү кыргыз тарыхынын инсантаануу багытынын өсүшүнө салым кошту;

- Молло Нияздын «Санат дигарастарын» XIX кылымда Фергана өрөөнүндө болуп өткөн тарыхый окуялардан учкай да болсо кабар берген тарыхый булак катары кароого болот. О.Сооронов аркылуу Молло Нияз жазма адабиятыбыздын баштоочусу катары сыпатталууда десек ашыкча болбойт;

- “Фергана хандарынын тарыхы” кол жазмасы нарративдик булак болуп саналат Аны интерпретациялоо менен О.Сооронов Зиябидин Максымдын тарыхый, инсандык бейнесин ачууга зор салым кошту;

- Жогорудагы булактарды басып чыгаруу ишине жана аны коомчулукка тартуулоодо аталган аалымдын көп эмгек жараткандыгы маалым.

- Токтогул Сатылгановдон жазылып алынган «Подготовка к Андижанскому восстанию Суусамырской волости» кол жазмасы Анжиян окуясы боюнча тарыхый булак болуп саналат. Кол жазмадагы маалыматтар эске алынып Т.Сатылгановдун абак жылдары боюнча тактоолор, жаңы маалыматтар тарыхка, адабиятка киргизилиши керек деп ойлойбуз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Авазов Э. Кыргыз элинин боштондук кыймылдарынын арман, кошок жана жоктоо ырларында. ОшМУнун Жарчысы, 2020//Гуманитардык илимдер сериясы – №3. 5-9.
2. Сооронов О. Биз билген жана биз биле элек Токтогул: Даректүү баян. – Бишкек: Турар, 2014.
3. Сооронов О. Магзуни (Зиябидин Максым). Фергана хандарынын тарыхы. Б., “Турар” басмасы, 2007
4. Сооронов О. Молдо Нияз. Санат дигарасттар. Б.”Учкун”, 1993.
5. Авазов Э.Молло Нияздын «Санатдигарастары» тарыхый булак катарында//Наука. Образование. Техника. Ош КУУ.- 2006.- №4.7-9-б.
6. Молдокасымов К. Токтогул Сатылгановдун сүргүн жылдары: тактоолор, жаңы маалыматтар // Тоо булбулу Токтогул: Кыргыздын залкар демократ акыны Т. Сатылгановдун 150 жылдык мааракесине арналган илимий жыйындардын жана макалалардын топтому. – Бишкек, 2014. – 25 -б.